

Жуковський В. М., Артерчук Т. О.,
Національний університет "Острозька академія", м. Острозь

ЕТАПИ РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ У ФРН У 1945-2010 РР.

У статті зроблена спроба виділити етапи релігійного виховання в закладах загальної середньої освіти ФРН в 1945-2005 рр. Окреслено історичні рамки кожного етапу, виділено ключові події, що впливали на перебіг релігійного виховання, визначено методологічні засади, названо педагогів, які зробили особливий внесок у релігійне виховання, проаналізовано якісні та кількісні зміни, які мали місце на кожному етапі релігійного виховання.

Ключові слова: етапи релігійного виховання школярів, німецька релігійна педагогіка, критерії періодизації.

В статье сделана попытка выделить этапы религиозного воспитания в заведениях общего среднего образования ФРГ в 1945-2005 гг. Определено исторические рамки каждого этапа, выделено ключевые события, которые влияли на протекание религиозного воспитания, определено методологические принципы, названо педагогов, которые сделали особенный вклад в религиозное воспитание, проанализировано качественные и количественные изменения, которые имели место на каждом этапе религиозного воспитания.

Ключевые слова: этапы религиозного воспитания школьников, немецкая религиозная педагогика, критерии периодизации.

This article attempts to highlight the stages of religious education in secondary schools of Germany 1945-2005. It outlines the historical framework of each stage, highlights the key events that influenced the course of religious education, defines methodological framework, calls the teachers, who made a special contribution to the religious education, analyzes the qualitative and quantitative changes that occurred at each stage of religious education.

Key words: stages of religious education in schools, the German religious pedagogy, the criteria for periodization.

Сьогодні в українському суспільстві зростає актуальність духовно-морального виховання молодого покоління, посилюється інтерес до релігійних цінностей, які відігравали ключову роль у виховній традиції українського та інших народів Європи та світу. В умовах глобалізації освітнього простору важливим є аналіз зарубіжного досвіду використання потенціалу релігії у вихованні шкільної молоді. Особливу увагу педагогів нині привертає історія релігійного виховання учнів у школах Німеччини, адже протягом другої половини ХХ і на початку ХХІ сторіччя

в цій країні спостерігалися безконфліктні церковно-державні стосунки, було розроблено теоретико-методологічне підґрунтя та перевірена багаторічною шкільною практикою система релігійного виховання.

Релігійне виховання у школах Німеччині не залишалось поза увагою вітчизняних дослідників в межах загальних питань зарубіжної педагогіки. Так, в радянські часи Т. Яркіною, З. Мальковою, Б. Вульфсоном, А. Джурильським та ін. детально вивчався церковно-релігійний вплив на шкільну освіту ФРН, аналізувалися мета, завдання та форми релігійного виховання. Виходячи з ідеологічних міркувань, релігійне виховання в Німеччині оцінювалося радянськими науковцями як негативне явище в буржуазній педагогіці. У роки незалежності в Україні законодавчі засади релігійного виховання у ФРН досліджував І. Ковровський [2], в Росії історію релігійного виховання в німецькій школі та систему підготовки релігійно-педагогічних кадрів Німеччини вивчали О. Зайцева [1] та О. Орлова [3].

Аналізуючи релігійне виховання у ФРН у 1945-2005 рр., ми спираємося на дослідження розвитку теорії релігійного виховання німецького науковця Г. Леммерманна (*Godwin Lämmermann*) [8], аналіз змісту уроків релігії Ф. Дітеріха (*Veit-Jakobus Dieterich*) [6], вивчення суспільно-політичних чинників, які впливали на релігійне виховання К. Гретляйна (*Christian Grethlein*) [7]. Одним з основних принципів, який лежить в основі історичного аналізу релігійного виховання школярів у німецьких дослідженнях є зміни в теорії релігійного виховання та методиці викладання релігії в школі, у відношенні частки теології та гуманітарних наук у релігійній педагогіці.

Х. Хайнеманн виділяє низку критеріїв для періодизації релігійного виховання. Це суспільно-політична ситуація в країні, філософія освіти, теологічне розуміння мети релігійного виховання, стан розвитку теорії та практики, зміст шкільних програм з релігії [9]. Вивчення публікацій вітчизняних та німецьких досліджень з проблем історії релігійного виховання у ФРН виявило потребу у систематизації, аналізі, узагальненні розвитку шкільного релігійного виховання в цій країні та у виділенні основних критеріїв, яким повинна відповідати його періодизація.

Метою статті є проаналізувати шлях, який пройшла теорія та практика релігійного виховання у закладах загальної середньої освіти ФРН у 1945-2010 рр., виділити й обґрунтувати етапи релігійного виховання німецької шкільної молоді.

У більшості досліджень з історії зарубіжної педагогіки в Україні, Росії та у Німеччині етапи шкільної освіти і виховання, пов'язані з соціально-економічними перетвореннями в суспільстві або із розвитком педагогічної науки. Основою для виділення етапів у нашому дослідженні є зміни не тільки в суспільному житті Німеччини у другій половині ХХ на початку ХХІ ст., але й у змісті й методиці викладання релігії, розумінні понять

“релігія”, “релігійність”, трансформації у тлумаченні мети релігійного виховання, а також стан моралі німецької шкільної молоді та її ставлення до релігії, церкви та релігійного виховання. Розвиток релігійного виховання протягом цього періоду відбувався у декілька етапів.

Означимо ключові поняття, якими ми будемо послуговуватися у цій статті. Під етапом розвитку релігійної освіти ми розуміємо частину історичного шляху, який пройшла релігійна освіта країни. Етап зазвичай має нижню та верхню межі, ґрунтується на певних методологічних засадах, має відповідний зміст, навчально-методичне забезпечення, кількісні та якісні зміни. Нижня межа етапу розвитку релігійної освіти – це важлива суспільно-політична подія або педагогічне явище, що, зазвичай, започатковує певні нові якісні перетворення в системі релігійної освіти на цьому етапі. Під методологічними засадами етапу розвитку релігійної освіти ми розуміємо цілі, принципи, зміст, форми і методи, які використовуються для цієї мети. Навчально-методичне забезпечення релігійної освіти на конкретному етапі передбачає наявність відповідних програм, планів, посібників, підручників. Кількісні та якісні зміни, які супроводжують процес релігійного виховання – це число релігій, конфесій, кількість віруючих різних конфесій, державно-церковні взаємини, участь церкви в житті суспільства, а також дані про духовно-моральний рівень молодого покоління (дані про злочини, вживання наркотиків, тютюнопаління, вживання алкоголю, дитячий секс). Під верхньою межею етапу розвитку релігійної освіти ми розуміємо суспільно-політичну подію, педагогічне явище, що, зазвичай, започатковує певні нові важливі якісні перетворення в системі освіти.

Релігійне виховання у закладах загальної середньої освіти Німеччини припинилося під час існування третього рейху і було відновлено у 1945 році. У перше десятиріччя XXI сторіччя релігійне виховання школярів у Німеччині опинилося перед лицем нових кардинальних перетворень через входження цієї країни до єдиної європейської спільноти.

Ретроспективний аналіз теорії та практики релігійного виховання школярів у другій половині XX на початку XXI ст. дозволив виділити три етапи його становлення.

Перший етап (1945-1970). Закінчення другої світової війни у 1945 р. стало переломним моментом у розвитку релігійного виховання у Німеччині. Протягом 1945-1970рр. воно знаходилося під впливом культурного та політичного розділення країни, матеріальної скрути протягом років повоєнної розбудови, консерватизму та поступової лібералізації усіх сфер суспільного життя після стабілізації економіки наприкінці 60-х років XX століття. Восени 1945 року в закладах загальної середньої освіти розпочалося викладання конфесійних уроків релігії. Згідно з сьомою статтею Основного закону ФРН (23 травня 1949 року) викладання релігії у державних загальноосвітніх школах, за винятком не конфесійних за-

кладів було обов'язковим. У Конституції НДР (7 жовтня 1949 року) було записано, що церква має право на релігійне виховання в закладах загальної середньої освіти. На початку 50-х рр. XX ст. церква перетворилася на основного внутрішньополітичного противника правлячої СЄПН (Соціалістична єдина партія Німеччини), уроки релігії у державних закладах освіти НДР, було скасовано. У ФРН розвиток теорії курикулуму визначив шкільні передумови релігійної освіти та виховання, спонукав церковні відділи освіти до реформи шкільних програм з релігії. Другий ватиканський собор 1962-1965 років своєю декларацією про християнське виховання „Вагомість виховання” спрямував католицьких педагогів на осучаснення підходів до релігійного виховання молодого покоління.

Євангельські педагоги Німеччини Г. Боне (*G. Bohne*), М. Ранг (*M. Rang*), О. Хаммельсбек (*O. Hammelsbeck*), Г. Кіттель (*H. Kittel*) та католицькі теоретики релігійного виховання Й.А. Юнгманн (*J. A. Jungmann*) та Ф. К. Арнольд (*F. X. Arnold*) розпочали втілення теоретичних положень, розроблених ними ще у 30-ті роки XX сторіччя. Теологія Карла Барта та Рудольфа Бульманна вплинула на розуміння завдань релігійного виховання. Над розробкою навчальних програм з релігії в цей час працювали І. Петерс (*I. Peters*), Е. Венігер (*E. Weniger*), М. Штальманн (*M. Stalman*), Х. Шток (*H. Stock*), К. Вегенаст (*K. Wegenast*), Г. Отто (*G. Otto*).

Євангельські та католицькі педагоги розуміли релігійне виховання школярів як проповідь Євангелія, упокорення учня перед Богом та освячення розуму учнів дією Святого Духа. Релігійне виховання представляло собою наставляння церквою охрещених в ній дітей, її юних членів, яке мало літургійну форму. В середині 50-х рр. XX ст. увагу релігійних педагогів було зосереджено на дослідженні Біблії за допомогою методів герменевтики. Вони усвідомлювали потребу у педагогічному обґрунтуванні релігійного виховання. Якщо у 50-ті роки XX сторіччя метою релігійного виховання в Німеччині було навернення учнів та зміцнення їх у вірі, то у 60-ті її почали розуміти як ознайомлення учнів з християнською традицією.

Аналіз підручників та навчальних програм з релігії свідчить, що зміст уроків в цей час складався з вивчення Біблії, катехизису, основ віри, життя і діяльності християнської церкви та її історії. Програма релігійного виховання у НДР (“Християнське віровчення”) протягом 1947-1952 рр. складалася з біблійних оповідань, історії церкви, катехизису, церковного співу та Соломонових приповісток.

У школах викладалися уроки євангельської та католицької релігії. Це було пов'язано з тим, що за даними на 1950 рік 45,8% усього населення ФРН були членами римо-католицької, а 50,6% – Євангельської Церкви Німеччини. Трохи більше половини всіх німецьких католиків та близько 15% протестантів віком 16-29 років регулярно брали участь у богослужіннях [11]. У НДР з 18,5 мільйонів населення на початку 1953 року 14

мільйонів належали до євангельської, а два – до католицької церкви. У 50-60 рр. ХХ ст. близько 10 мільйонів мешканців НДР переселилося до ФРН, близько чотирьох мільйонів з них переїхали з релігійних міркувань [4, с.212]. Це змінило церковно-релігійну структуру Німеччини. Традиційно однорідні, з погляду зору конфесійної приналежності мешканців, регіони Німеччини перетворилися на змішані, що потягло за собою відмову від конфесійної школи та перетворення її на школу спільного навчання дітей усіх конфесій. Наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст. у ФРН з'явилося багато заяв батьків та учнів-старшокласників про відмову відвідувати уроки релігії, які носили індоктринаційний характер. Констатація кризи шкільної проповіді дала поштовх для інтенсивного пошуку нових інтерактивних підходів до релігійного виховання, модернізації його змісту, переосмислення його завдань обома великими церквами Німеччини.

Другий етап (1970-1990 рр.). Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. традиційні шкільні навчальні програми були визнані застарілими за формою та змістом, а також такими, що не відповідали велінням часу та передовій науковій думці і за своїми цілями та завданнями. Важливими для подальшого розвитку релігійного виховання стали рішення спільного синоду Євангельської Церкви Німеччини у 1970 році та осмислення шляхів втілення рішень другого ватиканського собору у реальність німецької освіти під час роботи спільного синоду католицьких єпископств Німеччини у Вюрцбурзі протягом 1971-1975 років. Інтерес до релігійно-педагогічної освіти впав, тому церква почала формувати розгалужену сітку церковних теологічно-педагогічних інститутів та релігійно-педагогічних центрів для підготовки та підвищення кваліфікації вчителів релігії та катехитів. У більшості федеральних земель всередині 70-х ХХ ст. було введено предмети “етика”, “норми і цінності”. У НДР положення про право на релігійне виховання дітей не було перенесене до нової Конституції (6 квітня 1968 року). З метою боротьби проти впливу церкви у кожній школі було введено оплачувану посаду секретаря Союзу вільної німецької молоді. Після приходу у 1970р. до влади Е. Хонеккера, влада НДР посилила атеїстичну пропаганду. Уроки релігії у державних закладах освіти були скасовані, а проти церковних занять з дітьми велася інформаційна війна.

У ФРН розробкою нових підходів до релігійного виховання займалися євангельські та католицькі педагоги П. Біль (*P. Biehl*), Х. Б. Кауфманн (*H.-B. Kaufmann*), К. Е. Ніпков (*K. E. Nipkow*), Г. Отто (*G. Otto*), С. Фірціг (*S. Vierzig*), Х. Хальбфас (*H. Halbfas*), О. Рандак (*O. Randak*), Д. Штод (*D. Stodt*), Г. Кіттер (*G. Kitter*), Й. Бальдерманн (*J. Baldermann*), В. Нідгарт (*W. Niedhart*), Д. Штайнведе (*D. Steinwede*), В. Ріттер (*W. H. Ritter*), Г. Ленгард (*H. Lenhard*), Г. Леммерманн (*G. Lämmermann*), Г.-Г. Хаймброк (*H.-G. Heimbrock*) та ін.

Увагу релігійних педагогів було зосереджено на проблемно-тематич-

ному навчанні релігії. Зміст Біблії та віровчення викладися, виходячи з тем та проблем сучасності, які хвилювали підростаюче покоління. Згідно з новою методикою, не учні повинні були розуміти Біблію, а Біблія мала дати відповіді на сучасні та майбутні потреби школярів. Поряд з читанням, благоговінням, молитвою, співом, розповіддю учителя на уроках релігії почали широко використовуватися нові здобутки загальної методики викладання. Релігійна освіта школярів почала сприйматися як складова частина загальної освіти, покликана дати відповіді на релігійні або життєво важливі питання про істину, добро, сенс, майбутнє.

Проблемно-тематичне навчання релігії було покликане до життя шкільною практикою. Тому воно знайшло своє відображення у методичних розробках, конспектах уроків, а згодом у навчальних програмах, які розвивалися під впливом теорії курикулуму. Поряд з вивченням ключових біблійних текстів і постатей (Ісус Христос, нагорна проповідь, десять заповідей, пророки, створення людини і світу, тощо) на уроках релігії вивчалися теми про сенс життя, смерть, людські взаємини, вибір майбутньої професії, патріотизм, антисемітизм, мир на землі, тощо. Церковне життя та історія займали тепер значно менше місця.

У народних школах у період між 1966 та 1993 рр. значно зросла частка нехристиянських школярів, які обирали уроки етики. Це відбулося внаслідок в'їзду у Німеччину великої кількості іноземців-нехристиян. Німецькі церкви поступово втрачали паству, тому що церковне членство перестало сприйматися німцями як само собою зрозуміле явище. Опитування християнської молоді 16-29 років у 1980 році виявило, що церкву регулярно відвідували 2% євангельської молоді, та 16% католицької [11].

У 70-90 рр. XX ст. відбулося моральне розкріпачення німецького суспільства. Про це свідчило послаблення цензури на друковану та відеопродукцію для дітей та підлітків, пропаганда підліткового сексу у популярних журналах, молодіжних серіалах та ток-шоу, втрата контролю дорослих за проведенням вільного часу дітьми шкільного віку. Всередині 80-х XX ст. криміналісти відмітили пік убивств та злочинів на сексуальному ґрунті, який пов'язується дослідниками з пропагандою сексу і насильства у засобах масової інформації. Абсолютна кількість зареєстрованих злочинів між 1970 та 1990 роками у Німеччині зросла більш ніж втричі, після 70-х рр. XX ст. Важливою і небезпечною тенденцією стало зниження віку злочинців [13].

Третій етап (1990-2010 рр.). Політичне об'єднання двох частин Німеччини в єдину державу у 1990 році означало об'єднання освітніх систем обох країн. Релігійне виховання опинилося під впливом культурної інтеграції країни, екуменічного зближення церков, глобалізації, стандартизації освіти, діалогу культур. У школах колишньої НДР було впроваджено урок релігії.

Релігійні педагоги П. Біль (*P. Biehl*), Х. Хальбфас (*H. Halbfas*) вважали, що передумовою релігійного виховання є розуміння учнями значення релігійних символів, образів та ритуалів і можливість їх свідомого відтворення. Вони розвинули теорію *дослідження релігійної символіки*. М. Меєр-Бланк (*M. Meyer-Blanck*), Б. Дресслер (*B. Dressler*) та ін. розглядали релігію, як знакову систему, яку потрібно досліджувати у взаємозв'язку з іншими знаковими системами у людському суспільстві. Урок релігії у релігійно-педагогічній теорії розглядався також як мовне вчення (лінгвістика), введення до граматики релігійної форми комунікації. В. Нідгарт (*W. Niedgart*) та Д. Штайнведе (*D. Steinwede*) обгрунтували наративне викладання релігії, що передбачало повернення до оповідання – первинної форми біблійної мови. Християнство бачилося цими педагогами як спілкування, оповідання – як шлях до розуміння основ теології. В. Ріттер (*W. Ritter*), Г. Ленгард (*H. Lenhard*), Г. Леммерманн (*G. Lämmermann*), Г.-Г. Хаймброк (*H.-G. Heimbrock*) наголошували на важливості звернення до вже наявного релігійного досвіду учня з метою побудови на його основі нового досвіду (педагогіка переживання).

Основними аргументами церкви на користь релігійного виховання школярів стали свобода вірити та право знати. Релігія вважалася невід'ємною частиною культури, а релігійність – одним з проявів людської особистості. Відділення держави від церкви служило меті вільного розвитку кожної релігійної громади, забезпечувало свободу віросповідання. Релігійне виховання вважалось одним із завдань шкільної освіти, адже воно формувало в учня вміння орієнтуватися у релігійних питаннях і передавало йому основні теологічні знання, якими він зможе скористатися у дорослому житті. Суспільство і обидві великі конфесії висловлювалися за плідну екуменічну співпрацю за умови збереження власного обличчя конфесійного уроку релігії. Метою релігійного виховання була систематична та структурована передача основ знань з власного віровчення та інших релігій, ознайомлення з формами практики віри християнина, формування вміння вести між-релігійний діалог і здатності до самостійних релігійних суджень.

Аналіз шкільних програм з курсу релігії свідчить про тісні міжпредметні зв'язки з гуманітарними та природничими дисциплінами при вивченні таких питань як еволюціоністська та креаціоністська парадигма походження життя, проблема захисту довкілля, припустимість абортів чи евтаназії, застосування ядерної зброї, клонування. Зміст релігійної освіти включав знання біблійного матеріалу, тез символу віри, християнське розуміння людської гідності та моральних заповідей, основні події з історії Церкви і сфери її сучасного життя і діяльності. Окрім того передбачалося вивчення інших конфесій і релігій, особливо ісламу й іудаїзму. На уроці релігії учні знайомилися з християнським корінням європейської культури, цінностей (людської гідності, свободи і рівності),

вчилися розуміти твори мистецтва. Школярі знайомилися з такими практичними проявами віри як молитва, літургія, соціальна взаємодія, громадська діяльність церкви.

На релігійне виховання шкільної молоді на цьому етапі впливали суперечливі тенденції у ставленні суспільства до віри, церкви та релігії. З одного боку, Німеччина увійшла у третє тисячоліття як країна з міцними християнськими традиціями, а також з високим рівнем розвитку віротерпимості та церковно-державних відносин. З іншого боку, суспільна свідомість була секуляризованою, поняття більшості німців про суть церковного віровчення були розмитими, їх релігійність – мозаїчною, відірваною від церковного життя, індивідуалізованою. В країні постійно зростала кількість прихильників нехристиянських релігій і культів. У 2005 році тримільйонна мусульманська громада Німеччини складала 4% від усього населення. У ФРН проживали також до 2-х мільйонів православних християн різних деномінацій, а це близько 2% від усього населення [12]. Після об'єднання Німеччини у 1990 р. дві третини населення належали до християнських церков, а одна третина не мали церковного членства. Через те, що християни становили меншість, а також через брак вчителів релігії у землях колишньої НДР західнонімецькі педагоги робили спроби впровадження уроку релігієзнавства, замість конфесійного уроку релігії. У землі Бранденбург було введено предмет Етика/Релігія/Біологія. На цьому етапі частка школярів, які брали участь у церковному житті порівняно з 50-ми роками ХХ сторіччя у обох конфесіях скоротилася вдвічі. Початок ХХІ ст. характеризувався значним послабленням зв'язку молоді з церквою, збільшенням кількості міжконфесійних та міжетнічних шлюбів, плюралізмом поглядів всередині християнських конфесій, а також синкретичним поєднанням суперечливих релігійних та світських уявлень та практик. Німецькі вчителі релігії у 2005 році констатували, що значній частині дітей, які приходять до школи, не знайомі хресне знамення та молитва “Отче наш...”. У родинях 85% молодших школярів ніколи не моляться за столом [5, с. 49]. У старих федеральних землях відвідуваність католицького та євангельського уроку релігії була вищою, ніж уроку етики. Опитування Shell “Молодь 2000” виявило, що 7% дітей та підлітків від 7 до 15 років вважали себе не конфесійними. У східних землях Німеччини було близько 80% школярів, які не належали до жодної церкви. Богослужіння відвідували 16% опитаних на заході та близько 10% на сході Німеччини. Лише 37% дівчат та 29% хлопців висловили бажання в майбутньому виховати власних дітей у релігійному дусі. Організатори дослідження підсумували його результати фразою “Ми стоїмо на кінці християнської епохи в історії країн заходу” [10].

На тлі занепаду християнських цінностей дитинство у Німеччині опинилося під впливом таких негативних тенденцій як класове розшаруван-

ня суспільства, необмежений вибір та споживання відеопродукції, щоденне проведення дітьми багатьох годин за комп'ютером, ізоляція та самотність людини у великих містах, пріоритет матеріального збагачення, загальна дезорієнтація, поляризація та поширення екстремізму у суспільстві, готовність до проявів насилля, сексуалізація мислення, втрата контролю за споживанням та продажем наркотиків, притуплення почуттів, байдужість, тип мислення за принципом відео кліпу.

Важливою подією у суспільно-політичному житті Німеччини безперечно стало підписання Лісабонської угоди, тобто входження країни до Європейського Співтовариства 23 вересня 2009 року. Текст цієї угоди не містив жодних згадок про Бога чи християнські традиції європейського континенту. Римо-католицька церква Німеччини висловила занепокоєння цим фактом та водночас схвалила широкі можливості які передбачає Лісабонська угода для державно-церковної співпраці на рівні Європейського співтовариства. Для теорії викладання релігії в школі це означало поживлення обговорень євроінтеграційних процесів в освіті, інтерес до порівняльно-педагогічних досліджень в області релігійного виховання у різних країнах Європи, спільні міжнародні проекти з релігійного виховання школярів. Вплив німецької держави чи європейського співтовариства на хід релігійного виховання у федеральних землях Німеччини у 2010 році був зведений до мінімуму, тому що викладання уроку релігії залишалося справою регіональних міністерств культури та місцевих релігійних громад.

Проведений нами аналіз наукових джерел та документів дозволяє зробити висновок про важливу роль духовно-морального виховання школярів у розбудові демократичної німецької держави. В основу виховної концепції німецької школи було покладено християнські етичні цінності. Тісний зв'язок церкви, родини та школи забезпечував збереження високих моральних стандартів німецького суспільства в час повоєнної реставрації країни. Наприкінці ХХ на початку ХХІ сторіччя відбувалися секуляризація суспільної свідомості, послаблення зв'язку молодого покоління з життям церкви, зниження зацікавленості у релігійному вихованні, розмивання меж суспільної моралі, ріст кількості і урізноманітнення відхилень у поведінці підростаючого покоління. Розгляд німецького релігійного виховання у його розвитку дозволяє зробити висновок, що перераховані нами явища були тісно взаємопов'язані: послаблення церковно-релігійного впливу на виховання підростаючого покоління тягло за собою зниження рівня суспільної моралі. Релігійне виховання у Німеччині протягом 1945-2010 років повинно стати предметом історико-педагогічного розгляду. Розуміння методологічних засад його вивчення та його значення для педагогічної науки створюють нові можливості для зв'язків історії релігійної педагогіки у Німеччині з сучасною українською педагогікою та шкільною практикою. Вони відкрива-

ють перспективу наукового осмислення і творчого застосування кращих здобутків зарубіжного досвіду для вдосконалення вітчизняної системи духовно-морального виховання школярів.

Література:

1. Зайцева О. Р. Религиозное воспитание учащихся в современной школе Германии: дис. ... кандидата пед. Наук : 13.00.01 / Зайцева Ольга Рафаиловна. – Волгоград, 2005. – 143 с.
2. Ковровський І. Г. Правові та організаційні засади системи релігійного виховання у державних школах федеративної республіки Німеччина [Електронний ресурс] / І. Г. Ковровський // Народна освіта. – 2007. – № 3. – Режим доступу до журн.: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/NarOsv/index.html>.
3. Орлова О. Н. Становление и развитие системы повышения квалификации учителей религии в Германии (на примере федеральной земли Северный Рейн-Вестфалия) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / О. Н. Орлова. – Курск, 2007. – 22 с.
4. Платошкин Н. Н. Жаркое лето 1953 года в Германии / Николай Николаевич Платошкин М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2004. – 384 с.
5. Bucher A. Religionsunterricht zwischen Lernfach und Lebenshilfe. – 3. Aufl. / Anton Bucher. – Stuttgart: Kohlhammer, 2005. – 160 s.
6. Dieterich V.-J. Religionslehrplan in Deutschland (1870 – 2000) : Gegenstand und Konstruktion des evangelischen Religionsunterrichts im religionspädagogischen Diskurs und in den amtlichen Vorgaben / Veit-Jakobus Dieterich. – Göttingen : V und R Unipress, 2007. – 735 s.
7. Grethlein C. Religionspädagogik / Christian Grethlein. – Berlin – New York: de Gruyter, 1998. – 559 s.
8. Grundriß der Religionsdidaktik / Godwin Lämmermann. — Berlin: Kohlhammer Verlag, 1991. – Bd. 1. – 1991. – 235 s.
9. Heinemann H. Religionspädagogische Entwürfe und Konzepte 1945 – 2000 [Elektronische Ressource] / Horst Heinemann. – Kassel, 1996. – Link zu diesem Datensatz : www.horstheinemann.de/Seiten/Texte/.../RPKonzepte.pdf.
10. Jugend 2000. 13. Shell Jugendstudie / Deutsche Shell. – Frankfurt am Main : Fischer-Taschenbuch-Verl., 2000. – Auflage: 1., 2. Bd. – 395 s.
11. Liedtke M. Brauchen wir noch Konkordatslehrstühle? [Elektronische Ressource] / Liedtke Max // Erziehungswissenschaft. – 2000. – 11. Jg. – Heft 22. – Link zu diesem Datensatz: http://www.dgfe.de/zeitschrift/heft22/Beitrag_Liedtke.htm.
12. Religionszugehörigkeit. Deutschland. Bevölkerung. 1950 – 2008. [Elektronische Ressource] / Forschungsgruppe Weltanschauungen in Deutschland. – Link zu diesem Datensatz : http://fowid.de/fileadmin/datenarchiv/Religionszugehoerigkeit_Bevoelkerung_1950-2008.pdf.
13. Spiess G. Jugendkriminalität in Deutschland – Kriminalstatistische und kriminologische Befunde [Elektronische Ressource] / G. Spiess. – Münster, 2004. – Link zu diesem Datensatz: http://kops.ub.unikonstanz.de/volltexte/2009/7755/pdf/Spiess_Jugendkriminalitaet_in_Deutschland_2008_mit_ISBN_versehen.pdf.